

בְּקֶרֶת סִפְרוֹת בְּאֶסְפֵּקְלָרִיהַ חֲזוֹנִית

(עיונים במחקר ביקורת הספרות של ישעיה רבינוביץ) מאת חיים ברנדווין

את הכוח לדרוש ביצירה הספרותית, להעריכה ולשפוט אותה, אלא גם להדריכה ולתבוע ממנה.

ראייה זו בספרות ובביקורת, כביקורת אידיאית של היצירה האמנותית, מעמידה אותה במובן מסוים בניגוד לדרך הביקורת המקובלת, שעיקרה בבדיקה האימננטית והניתוח האסתטי. אי אתה למד מכאן, שרבינוביץ פוטר עצמו מבידיקת היצירה הספרותית מתוכה ומדיון בבחינה תיה האסתטיות. המעמיק לעיין בשלושת ספריו הביקורתיים יעמוד יפה על אבחנתו הדקה של המבקר ביסודות המיבנה של היצירה הספרותית, על ראייתו הבהירה בדימויה, על צלילתו המעמיקה לתוך היסודות המוסיקליים המתפעמים בה, אף-על-פי-כן — עיקרו ורובו של מחקרו בביקורת הספרות עומד בסימן הביקורת האידיאית, וזו תכליתו, אף כל עיוניו ביצירה הספרותית מבחינה צורנית אסתטית, נובעים ומתפתחים מן האבחנה האידיאית בה, ואליה הם צמודים לאורך כל הדרך של מחקרו.

קו זה, העובר כחוט השני בכל שיטתו הביקורתית, יתברר לנו בבחירות יתירה מתוך ניתוח מפורט של אחד מדיוניו בספרו האחרון "בחבלי דורם", במסתו על שירת אהרן צייטלין עומד רבינוביץ על השיר "רצח".

עניינו של שיר זה הוא תפיסתו של המשורר את שקיעת-השמש-בים ועליית-הסהר אחריה כתמונה מאוימה של רצח בקוסמוס. "גולגולת שמש", הצפה על פני המים, במערפולת דמיה לקראת אופלה, ו"סהר המרצח", העולה "חמוץ דמיה", מעלים תמונה אפוקליפטית סמלית, גוראת הוד, על מלכותא דרקייעא כמלכותא דארעא. המוות "פורש חכה" לשמש המצצקת אדומות ממערב וצעקתה אובדת בתוהו. רעיון-שיח זה, המזכיר את שירו של ביאליק "בעיר ההרגה", אף-על-פי שהוא דומה לו מבחינה זו, שונה הוא ממנו הרבה. ציורו של ביאליק ב"בעיר ההרגה" על הקוסמוס ה"זרח ופורח" בשעה שרצח מזווע מתרחש בו, מורכב משתי תופעות טבע ("השמש זרחה והשיטה פרחה") ומתור-פעת הרצח של אדם באדם ("והשוחט שחט"). ציור זה יונק את עיקר עוצמתו מן המתח הנוצר בין החירוץ והמקצב של התמונה הפיוטית למרכיביה התכניים. המרכיבים התכניים של התמונה הפיוטית שרויים ביחס של סתירה מוסרית מזועזעת זה לזה (זריחה ופריחה... ושחיטה!) וכנגד זה המקצב והחירוץ של המלים משפיעים עליה השראה של שלימות ושלווה, ואולם יש ליתן את הדעת על כך, שהיסוד הזר הסותר המוכנס לתמונה השירית אינו

ה"חזון הכולל-המקיף הוא לו (למבקר; ח. ב.) עקרון-עבודה וציון-דרך. מתוך חזונו זה הוא יוצא ודורש ביצירה האמנותית של זולתו, מדבריו אלה של ישעיה רבינוביץ (במאמרו "על תפקידה של ביקורת") אתה שומע הנחת-אב של דרכו בביקורת הספרות, כאן נקודת מוצאה ועקרונה היסודי. הנחה זו אומרת: המבקר מצווה למדוד את היצירה הספרותית, שהוא דן בה, בקנה-מידה של חזון-עולם-ואדם הנקוט בידו מראש. חזון-עולם זה שבלבו הוא הקוו המנחה אותו בדרך ביקורתו, לאורו הוא דן ביצירה הספרותית, ועל פיו הוא מפרשה, מעריכה ושופטה. שורשה של הנחה זו בראייה המיוחדת במהותה ובתכליתה של היצירה האמנותית. ראייה זו אומרת: לעולם אין היצירה האמנותית נתונה בראשות עצמה, לעולם אינה מהות עצמאית הפנויה מזיקה לעולם הערכים והאידיאות. תלויה היא בהם תמיד ומתייחסת עליהם. יחס זה יכול שיהיו בו משמעויות רבות ושונות לגוניהן, אבל תמיד הוא פועל בה ביצירה, אם במכוון ובגלוי ואם בדרך נביעה שממילא הפועמת בה בסמוי ובמעורפל — הכל לפי מהות היצירה הנידונה ויחסיה.

ד"ר ישעיה רבינוביץ

משום כך עיקר ראשון במסלול הביקורת של רבינוביץ הוא בעמידה על האידיאה שספרות זו מבשרת, בליבונה ובהערכתה של אידיאה זו. בכוחה זה, היינו מהיותה ביקורת היוצאת מחזונו של המבקר, מסוגלת היא לא רק ללכת "אחר הספרות", כלשונו של המבקר, אלא גם "לצעוד לפניה". לשון אחר, חזון זה הוא המעניק לביקורת לא רק

לקוח מן הטבע («הזרחה ופורח») אלא מפעולות האדם העומד מחוץ לטבע. המרגיז והמעלה זעם בציור זה הוא אדישותו של הטבע. שאינו חש ביסוד הזר שנכנס בו והוא משלים אתו ומשתלב בו כדי יצירת שלימות אורגנית. לא כן בשירו של צייטלין. מרכיביו התכניים של השיר כולם מעוצבים מתמונת השקיעה עצמה. על ידי כך נגלה בהעיון המוסרי-פיוטי מישור-כוונה חדש. הזעם כנגד הקוסם מוס האלוהי אינו על שום יחסו אל מעשי האדם. אלא על שום היותו עצמו — «רוצח».

עד כאן על שירו של צייטלין, ומכאן — על תפיסתו של רבינוביץ בשיר זה. רבינוביץ, עם שהוא נדרש לתיאור «השקיעה המיתולוגית של חמה» שהשיר מעצבה, הוא עומד על היתחד שבדימויים, מרמז על «העצמה העממית החבויה במקצב הלשוני». הוא מרפז את עיקר דיונו באסמכה שבין «גולגולת שמש» שבשיר ל«גולגולת אחת שצפה על פני המים» שב«אבות». השוואה זו היא תמצית הדיונים בשיר ועוקצם הענייני. בכך מגלה רבינוביץ את הכוונה הפיוטית הגלומה בשיר, המחזיר «את האימאג' של אותה גולגולת מראיתו המוסרית-האסתטית של הלל אל מכורה מיתר-לוגית פסיכית-אסתטית עתיקה: מכורת אמנות-לשם-אמנות מאז ומעולם». רבינוביץ ממשיך ומעמיק באבחנה זו, שהיא עיקרית-יסודית בדיונו בשירת צייטלין, ועל ידה נתשפת השתית הבניין של ביקורתו כולו:

«אכן, מחברה של אותה גולגולת הצפה על פני המים דומה עלינו בהול להימלט מן הפסיכיום האסתטי, הכרוך בתזיון המיתי, אל הרשות המוסרית-הפסיכולוגית של, ועל דאטפת אטפור, וסוף מטייפך יטופון. ואמנם, אותה רשות היא המצמצמת ומכווצת את דחפיו המיתיים האסתטיים של החזיון, משעבדת אותם לאידיאה תודע-תית תרבותית ומורידה על ידי זה את האימאג' מדרגת-הבכורה שבפסוק. האימאג' מאבד בזה כל חשיבות אבטור-נומית משלו: הוא נעשה רק כלי שימוש, אליגורי כמעט, לאידיאה. והפוך הוא תהליכו של צייטלין ברצח. שם פורץ שוב החזיון הפסיכיה-מיתי על כל כוחו ההיולי האסתטי. המשורר, דומה מסלק מעליו (מעל החזיון — המעתיק) כל מטען של אידיאה, משחרר אותו מכל שעבוד למשהו מחוצה לו, מחזיר אותו שוב לקמאות שבו».

אבחנה רבת משמעות זו שבמתח הפיוטי המתמיד ביצירה האמנותית, מתח בין «חזיון מיתי» שיסודו ב«פסיכיוס-אסתטי», הנבלם על-ידי רעיון מוסרי ומש-תעבד לאידיאה תודעתית תרבותית, ובין פרץ היולי-אסתטי שבמעמקים, המשחרר עצמו מכל מטען אידיא, היא העיקרון המנחה בבניין הביקורת של רבינוביץ.

באמת-ביקורת זו נוקט המבקר בשעה שהוא בא להבחין בין מהות שירת ביאליק וחבריו לשיירה, «אשר כבשו את דחפיהם האקספרסיוניסטיים» ובלמו את נטייתם אל «התחומיות הדימונית שבאלידע», ובין השיירה העברית שלאחריה, זו השיירה העברית של התקופה שלאחר ביאליק, שוב לא שעפדה את הדחף האסתטי שלה «למגמה הלא-מית-הסוציאלית בישראל». נתרופפה אחיזה באידיאות וההומאניות הנטרפה בשוועת האדם המיותם בעולמו. תחושת התמוטה והשכול שבשירה זו פוררה בה את האידיאה התרבותית-ההומאנית, המכוונת ובלולמת, והדהירה אותה לעבר איזויים קדמוניים שבמעמקים. החזיון המיתי ניצח בה את האידיאה התרבותית. וכמסלולו של רבינוביץ בכי-קורת הספרות העברית כך גם מסלולו בביקורת הספרות הכללית. הכל נבדק לאור האידיאה של תבנית מוסרית-הומאנית, ישוא, לדעת המבקר, מרוקמת בשיתין של הוויית האדם. שאלת-יסוד היא החוזרת ונשנית בכל מחקריו הספרותיים: עד כמה מתפעמת היצירה האמנותית הנדונה מן החזון ההומאני של אדם בעולמו ועד כמה החזון הזה נסחף בה בסער-המעמקים הפורץ. חזון-עולם זה, לדעת המבקר, רק בכוחו להעניק משמעות לחיים, לגרש את תחושת השכול ולעשות את בני-האדם לחטיבה אחת של אנושות הנושאת בעול וחשה את המופלא שבחיים. כדברי טולסטוי, סמאמרו «אמנות מהי?», שהמחבר נדרש להם ועושה בהם יותר משימוש של אסמכתא:

«גורלה של אמנות בימינו הוא להרכיב מתחומי

השכל לתחומי ההרגשה את האמת, שלטובתם של בני אדם נדרשת אחדותם».

זהו חזון שאינו פרי השכל היבש בלבד, אלא מין אינטואיציה תרבותית, היונקת מן הדעת והרגש כאחת. לא «חזון» המתבשר מן הספרות הנאטורליסטית, התומכת יתדותיה בחוקי המדע והחברה היבשים, ומתוך כך שוללת מן האדם את המותר מן הבהמה והאבן. לא חזון שבדרך להתגלמותו הוא נשאר תקוע בנבכים שואגים ומפוצץ עצמו. חזון היוצא מיסוד התבונה, עובר דרך מאבקים ונפתולים של נבכי-תחושה וסבל וחזר, מעוצב ובלום, שופע טעם-חיים ליסוד החסד שבתבונה. רק בדרך זו תצטלל ראייתם של תחומי הרגש, ותחומי השכל יעמיקו אל מעבר להם. באמת-מידה זו של חזון-הומאניסטי-קיומי, הנאבק על עצמו, בודק י רבינוביץ את היצירה הספרותית העברית והכללית, שוקל את היסודות האפולוניים והדיאונסיים שברקמתה, מבחין ב«עירוב הרשויות» שביצירת ביאליק, בתחושה הקיומית שביצירת טשרניחובסקי, ביסודות האפור-קליפטיים שביצירת שניאור, ביסודות הדווי והתוהו שבי-צירת שלונסקי ובהחזירה לקראת הדמות שביצירת צייטלין, והוא הדין בבחינתו ביצירות הספרות הכללית.

החזר וקורא ביצירות אלה לאור ביקורתו של רבינו-ביץ, נחשף לפניו המאבק האיום על חזון האדם המתגלם בהן, מתגלה לו המתח של מאבק-איתנים בין מנגינה ערומה וניגון נושא אמת. יש והאמת האנושית כובשת את הניגון הוזר ממסאובו והוא עולה מקודש בחכמה עליונה

„המחיייה את בעליה“. ויש והמנגינה עולה ערומה, ללא אותיות-קודש, כשהיא נושאת רק את עצמה. אבל עם הראייה המתבהרת במאבק על חזון הומאני-קיומי, המתנחל של בתוויה האמנותית, לאור ביקורתו של רבינוביץ, עולה שאלה יסודית-קובעת, שאין עליה תשובה במסכת הביקורת רבת הענפים של המבקר: האומנם יש בכוח „חזון הומאני-קיומי“ לכשעצמו להתמלא מחולייתו? כלום אין המנגינה מתקלפת מלבושיה התכניים-אנושיים, תוך כדי חתירה לקראת עצמה, משום שלבושיה אלה צרים ממידותיה ואינם מספיקים לה? האין המנגינה עצמה, הנשארת תקועה בנב־כים בדרך אל האמת, מעידה שהומאניזם סוציאלי-ליבראלי יכול לשמש רק גשר אל חזון אבל אינו יכול להוות את בסיסו ומטרותו כאחת?

קארל קראוס אמר: „האמנות מבלבלת את החיים. אמני האנושות מחזירים פעם בפעם את העולם לתהוה“. אותו מבקר גדול של לשון וחברה ראה את אחד מתפקידיה העיקריים של האמנות בכך, שהיא קורעת את מסווה התרבות מעל פני התהום. הבעיה היא לעלות מתוך ראיית-תהומות זו לראשית חדשה. וכלום יש בכוחה של אידיאה „תרבותית תודעתית“, המהווה בסיסה של עצמה ומטרותה כאחת, להעלות את האדם מן התהומות שנחשפו לפניו ולהעניק לו אפשרות חדשה של המשך קיומי על-ידי ראשית חדשה? — המבקר ישעיה רבינוביץ מאמין בכוחה של אידיאה זו. מי יתן ותעמוד לו אמנותו זו להמשיך במפעל יצירתו מתוך התחדשות ולהתחדש מתוך יצירתו.